

УДК: 930.2:094

Ірина КАЧУР

ПРОБЛЕМА І СУЧАСНІ МЕТОДИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СТАРОДРУКОВАНИХ КОНТРАФАКТНИХ ВИДАНЬ

У статті розглянуто поняття контрафактних стародрукованих видань, невід'ємної частини книжкового репертуару минулих століть. Висвітлено історичні обставини їхнього виникнення, мотиви, способи виготовлення, основні ознаки, правове регулювання випуску й реалізації. Описано основні книгознавчі методи (архівний, папірознавчий, оправознавчий, провенієнційний та найвагоміший – типографського аналізу), особливості їхнього застосування для ідентифікації видань з неповними чи фальшивими вихідними даними. Наведено приклади комплексного використання запропонованої методики при дослідженні й атрибуції книжкової продукції XVIII століття латинським шрифтом.

Ключові слова: стародрук, фальшива адреса, контрафактне видання, нелегальний передрук, фальшива адреса, метод, типографський аналіз, книжкова прикраса.

В останні десятиліття помітне значне поживлення бібліографічних досліджень, пов'язаних з укладанням реєстрів національних і регіональних пам'яток культури. Не викликає сумніву, що контрафактні чи, інакше кажучи, нелегальні, піратські, корсарські, незаконні видання становлять невід'ємну частину видавничого репертуару кожної країни. Успішні спроби з'ясування справжнього місця, дати й імені авторів контрафакцій, хоч і не позбавлені суб'єктивності й вибірковості, знаходимо в працях попередніх поколінь бібліографів. Однак складність атрибуції та неузгодженість зусиль у цьому напрямі призводять до ігнорування комплексу цих видань та, як результат, формування хибного уявлення про справжній обсяг видавничої продукції минулих століть.

Термін «контрафакція» (з лат.: «contra» – проти і «facere» – робити; з французької: «contrefaçon» – підробка), який у наш час асоціюється з імітацією торгової марки, бренду, у книгознавстві прийнято вживати для означення літературної підробки, передруку видання, здійсненого з порушенням авторського права шляхом відтворення і розповсюдження чужого твору, з метою отримання комерційної вигоди без згоди правовласників.

Уперше слово «контрафакція» на позначення незаконного репродукування чужого виробу було вжито в 1268 році у «Книзі професій» паризького судді Етьєна Буало¹, а саме – фігурувало у статуті виробників коралових

¹ Boileau, E. Le livre des métiers / E. Boileau ; Ed. R. de Lespinasse, F. Bonnardot. – Paris, 1879. – P. 59–60, art. XIII.

вервечок і гудзиків для одягу. Через два століття, з винаходом книгодрукування і його розповсюдженням в Європі, представники нового фаху – друкарі й видавці – також стали перед спокусою виготовлення контрафактних виробів, відтак невдовзі з'явилися передруки тогочасних видань. Із розширенням книжкового ринку конкуренція ставала жорсткішою, і контрафакція набирала більших масштабів. Міжнародне авторське право ще не існувало, і якщо твір не суперечив цензурним вимогам країни, його могли передрукувати без особливих проблем. Закордонний нелегальний передрук і контрафакція стали визнаним і важливим елементом європейського книжкового руху, особливо у XVIII столітті, коли вони набули систематичного поширення. Серед друків більшості тогочасних видавців, особливо дрібніших, провінційних, містилася більша чи менша частка видань, передрукованих нелегально. Друкарі-контрафактори легко знаходили собі спільників серед книгарів для поширення своєї продукції як у регіоні, так і за кордоном.

Мотиви, способи виготовлення, реалізація контрафактних стародруків є аналогічними підrobці будь-якого іншого прибуткового товару. А для видавців книга була саме таким товаром. Об'єктом передруку переважно ставали бестселери, які вже завоювали успіх серед читачів і могли принести видавцеві добрий зиск за менших затрат. Переваги виготовлення контрафактних видань очевидні: по-перше, друкар позбавляв себе зобов'язань, пов'язаних з отриманням привілею та виплатою авторського гонорару; по-друге, процес складання і розміщення тексту на сторінках книги був набагато легшим і швидшим, оскільки замість рукопису, який важче відчитати, друкар послуговувався чітким друкованим текстом, і йому залишалося відтворювати рядок за рядком, лише зрідка виправляючи дрібні помилки. Ці видання-близнюки зазвичай копіювали оригінал до найменших деталей: титульний аркуш, включно з іменем першого видавця та текстом наданого йому привілею, розміщення тексту – рядок у рядок, сторінка в сторінку, орфографію, пунктуацію. Однак, у порівнянні з оригінальними виданнями їх передруки нерідко відрізнялися недбалістю друку, неоднорідністю використаних шрифтів і гатунків паперу та численними новими помилками, спричиненими поспіхом у роботі. Друкарі-контрафактори намагалися використовувати схожі книжкові прикраси (гравіровані чи виливні віньетки і заставки, складані типографські композиції). Тому досить складно розпізнати піратські видання серед традиційних описів (автор, назва, вихідні дані, обсяг) у друкованих чи on-line бібліографіях стародруків.

Це наочно ілюструють зображення титульних аркушів варшавського видання твору Ігнація Красицького «Pan Podstoli», який опублікував варшавський друкар-книгар Міхал Грель², та його нелегального передруку у львівській друкарні Казимира Шліхтина³. Видавнича адреса оригіналу повністю збережена,

² [Krasicki, Ignacy]. Pan Podstoli. [Т. 1–2]. – W Warszawie : Nakładem i Drukiem Mich. Grölla, Księgarza Nadwornego J. K. Mci, 1778. – Т. 1: [3] арк., 302, [2] с. ; т. 2: 264 с. ; 8°.

³ [Krasicki, Ignacy]. Pan Podstoli. – W Warszawie : Nakładem i Drukiem Mich. Grolla, Księgarza Nadwornego J. K. Mci, 1778. – [4], 264, [2] с. ; 8°.

однак уміщений у ньому текст королівського привілею, наданий Грелю на друк цього твору на 20 років під карою 1000 дукатів за передруки, Шліхтин уважав зайвим і проігнорував. Натомість слово в слово передрукував еррату («Омуўкі drukarskie»), що зовсім не мало сенсу, бо номери сторінок його видання не відповідали грелівським (шліхтинівський друк мав менший обсяг), а зазначені помилки вже виправив складач, припустившись нових.

Шліхтин здійснив також досить вдалу контрафакцію французької комедії «Trzewiki morderowe» («Золоті черевички»)⁴, яку випустив у Варшаві цей же ж упривілейований видавець. Єдиною розбіжністю в бібліографічних описах цих видань є обсяг, що був зменшений на 27 сторінок задля економії паперу.

Контрафактори вкрай рідко вказували на титульних аркушах назви своїх закладів: часом подавали фальшиві видавничі адреси, як-то Ляйпціг, Лондон, Вроцлав, Бжег, Гданськ, але найчастіше випускали свої друки анонімно чи передруковували оригінали без змін, щоб ухилитися від відповідальності за завдану шкоду перед скривдженими видавцями автентичних книжок. Намагаючись конкурувати, контрафактори запроваджували свої підробки до книгарського обігу за значно нижчими цінами, ніж легальні видавці, через що останні несли значні матеріальні втрати, зазвичай обмежуючись протестами, опублікованими на сторінках своїх видань. Наприклад, згаданий вже процвітаючий варшавський видавець Грель, який отримав близько 50 королівських привілеїв на виняткове право власності накладів терміном на 20–30 років⁵, зазнаючи збитків від численних нелегальних передруків його книжок у Львові, у відчаї почав поміщати наприкінці деяких видань⁶ звернення «Michał Gröll do przedrukiwaczow Lwowskich», апелюючи до їхнього сумління через сьому Божу заповідь – не кради. «Що це означає? – розтлумачував він, маючи на увазі право власності, яке тепер ми б назвали авторським, – у ближнього свого ні його грошей, ані жодної іншої *власності* не відбирати, а також *фальшивим товаром* чи *забороненою торгівлею* собі її не *привласнювати* [...] Хто крав, нехай більше не краде» [виділення – в оригіналі].

Із Міхалем Грелем у цьому питанні солідаризувався французький видавець кінця XVIII століття Бертран-Квінте, який у нарисі про книгодрукування гнівно засуджував передруковувачів, прирівнюючи їх до крадіїв: «Контрафакція – це крадіжка в повному сенсі цього слова, і дуже шкода, що закони не визначають суворішого покарання для винних у цьому злочині, настільки поширеному в наші дні, що друкар чи книгар, який береться за видання твору, здійснює свої розрахунки з огляду на ймовірну появу у книготоргівлі контрафактних примірників»⁷.

⁴ [Ferrières, A. de]. Trzewiki morderowe albo szewcowa niemiecka [...]. – W Warszawie : Nakładem Gröllowskiej Księgarni Nadworney Krolewskiej w Marywilu Nro: 19. pod znakiem Poetow, 1777. – 104 c. ; 8°.

⁵ Golka, B. Z dziejów drukarstwa polskiego / B. Golka, M. Kafel, Z. Klos. – Warszawa, 1957. – S. 161.

⁶ Krasicki, I. Bayki u przypowieści / I. Krasicki. – Warszawa : nakł. i druk. M. Gröll, 1779; Krasicki, I. Satyra / I. Krasicki. – Warszawa : nakł. i druk. M. Gröll, 1779.

⁷ Bertrand-Quinquet, L.-J.-F. Traité de l'imprimerie / L.-J.-F. Bertrand-Quinquet. – Paris : chez Bertrand-Quinquet, imprimeur, an VII (1799). – P. 257.

Деякі тогочасні друкарі-видавці для позначення своїх оригінальних книжок власноручно підписували кожен примірник накладу або ставили особисту печатку, про що повідомляли у друкованому тексті на початку чи в кінці видання⁸.

Окрім описаних проблемних контрафактних видань, ідентифікації потребує значна кількість творів радикального характеру, які з політичних чи релігійних причин, із метою відвернення уваги світської й духовної цензури також виходили в світ із фальшивими вихідними даними або взагалі без них.

Відмова від спроб з'ясувати фактичне місце й час друку усіх цих видань позбавляє нас об'єктивного висвітлення історії діяльності й репертуару окремих видавництв і їхньої частки у книговидавничих процесах своєї епохи. Тому основними завданнями істориків книги в цьому напрямі є: 1) ідентифікація анонімних (у сенсі відсутності вихідних даних) і недатованих друків, тобто з'ясування – де, хто й коли надрукував ту чи іншу книжку; 2) верифікація автентичності видань із вихідними даними, якщо є підозра, що вони були свідомо сфальсифіковані; 3) дослідження максимальної кількості примірників кожного видання з метою виявлення можливих перевидань і варіантів, що дозволяє збагатити репертуар книжкової продукції та глибше пізнати тодішню видавничо-друкарську практику.

Усі ці завдання досить складні, однак, як зауважував англійський книгознавець Джером Веркруз⁹, книга – це передусім предмет, і застосувавши до неї певні методи дослідження, можна встановити її ідентичність. Як і людська істота, вона наділена розпізнавальними знаками (сигнатури, кустоди, пагінація, ілюстрації, шрифти, папір), а також оточена свідками (автор, видавець, цензура, реклама, книгари, покупці), які можуть надати чи то підтверджувальну чи якусь іншу, додаткову, інформацію для її ідентифікації.

Виходячи з цього, джерельна база дослідження повинна обіймати три основних категорії матеріалів: 1) спеціальну наукову літературу з предмета, тобто напрацювання попередників; 2) історичні рукописні джерела; 3) книгознавчі джерела у вузькому значенні цього слова – самі стародруки й матеріали, пов'язані з їхнім функціонуванням (наприклад, тогочасні оголошення в пресі, книгарські каталоги тощо). Попри очевидну й безсумнівну вагу двох перших категорій джерел, кількісно й за інформаційним потенціалом вони значно поступаються останній, тобто самій книзі, яка є цінним і незамінним джерелом відомостей про обставини й техніку друку, людей, які її творили, колекціонували й читали. Книга як кінцевий продукт спільної діяльності автора, друкаря, гравера, папірника й інтролігатора, у матеріальному плані складається з таких елементів: паперу; відбитків друкарських засобів (шрифтів, оздоблень, ілюстрацій), за допомогою яких зміст представлено на папері; засобів, які забезпечують зручність користування і збереження книги, тобто оправи. Оскільки стародруки потрапляють до рук дослідників після кількасотрічного побутування в різних

⁸ *Duńczewski, S.* Kalendarz Polski y Ruski na Na Rok Panski 1756 [...] / *Stanisław Duńczewski.* – W Drukarni Zamoyskiej B. Jana Kantego Patrona K. P. y W. X. Lit., [1755]. – Арк. B4 recto.

⁹ *Vercruyse, J.* Réflexions sur l'identification des fausses marques / *Jeroom Vercruyse* // *Les presses grises: la contrefaçon du livres (XVI-XIX siècles).* – Paris, 1988. – P. 166.

колекціонерських середовищах, то до вказаних вище елементів слід ще долучити маргінальні записи та провенієнційні знаки, за їх наявності.

Відповідно до різних етапів створення книги й дослідження її компонентів застосовуються спеціальні книгознавчі методи, а окремі з них вже виділилися в окремі галузі, із власною проблематикою, та вступають у відносно самостійні взаємини з іншими дисциплінами (як, наприклад, оправознавство й історія мистецтва). Однак у дисциплінарних межах історії книги вони виконують функції її методів і підпорядковуються її завданням, а саме – дослідженню проблем створення, розповсюдження, читання і зберігання книги.

Дослідженням паперу, який до кінця XVIII століття виготовляли вручну, займається папірництво та філіграністика (наука про водяні знаки). Їх завданням є визначення місця походження та приблизного часу виникнення окремих гатунків паперу, на якому друкували чи записували тексти. Із цією метою досліджуються філіграні – рисунки на аркушах, видимі тільки при просвічуванні, із зображеннями умовних знаків, гербів міст, імен засновників папірень чи їхніх покровителів, архітектурних споруд, зокрема тих монастирів або братських церков, яким ці друкарні й папірні належали. На правій половині аркуша зазвичай розміщувалася контрамарка – філігрань меншого розміру, що складалася з ініціалів папірника, часом – з його імені, назви місцевості, гатунку паперу чи дати його виготовлення. Такі знаки багато важать не лише для історії розвитку паперового виробництва, але й книжкової справи. У виданнях малого формату (8°, 12°), де поділена на частини філігрань розміщується на різних аркушах, проводяться заміри відстаней між понтюзом та відтворюється вихідний малюнок водяних знаків за збереженими фрагментами на обрізаних аркушах книги. Аналіз філіграней надає різнопланові відомості про закупівлю паперу, подекуди може свідчити про послідовність друкування частин і різних накладів видання, про редагування тексту в процесі публікації, варіанти друку тощо¹⁰. Папір є найдорожчим елементом і головним чинником у визначенні ціни на книжкову продукцію. Друкарі XVIII століття визначали собівартість видання в аркушах паперу, куди входили витрати на складання, видрук і папір¹¹, тому ця стаття видатків вимагає якнайпильнішої уваги. Описи різних гатунків паперу,

¹⁰ Див.: *Запаско, Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / *Я. П. Запаско.* – Львів, 1971. – С. 25–27; *Мацюк, О.* Папір та філіграні на українських землях : XVI–початок XX ст. / *О. Я. Мацюк.* – К.: Наук. думка, 1974; *Siniarska-Czaplicka, J.* Papier śląski w drukach tłoczonych na ziemiach Rzeczypospolitej / *Jadwiga Siniarska-Czaplicka* // *Acta universitatis Wratislaviensis.* – № 364: 500-lecie polskiego słowa drukowanego na Śląsku. – Wrocław, 1978. – S. 195–203; *Дашкевич, Я.* Філігранологія та завдання українського джерелознавства / *Ярослав Дашкевич* // *Записки НТШ.* – Т. 240 : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 285–332; *Rusińska-Giertych, H.* Drukarnia Pillerów we Lwowie i cechy edytorsko-typograficzne jej produkcji literackiej (1773–1800) / *Halina Rusińska-Giertych* // *Oblicza kultury książki : Prace i studia z bibliologii i informacji naukowej.* – Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – S. 269–299. – (Acta Universitatis Wratislaviensis; № 2680); *Бондар, Н.* Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / *Наталія Бондар* // *Наукові праці НБУВ.* – Вип. 28. – К., 2010. – С. 288–302.

¹¹ *Darnton, R.* L’Aventure de l’Encyclopédie, 1775-1800, un best-seller au siècle des Lumières / *Robert Darnton.* – Paris, 1982. – P. 151.

використаних у виданнях, варто виділити в окрему базу з інформацією про його якість, філіграні на ньому та їх відтворення, дату виготовлення, власника та місцезнаходження папірні (якщо встановлено), дату використання цього зразка паперу в інших виданнях із посиланнями на їхні описи.

Оправознавчий метод полягає в описі, систематизації й аналізі оправ, із зазначенням обов'язкових елементів: матеріал (папір, тканина, шкіра, їх тип і колір), спосіб оздоблення (сліпе чи золочене тиснення, техніка) опис декоративних мотивів, власницьких знаків (суперекслібрисів). Така розширена характеристика оправ в зіставленні з описами уже відомих, раніше ідентифікованих примірників, дозволяє з великою вірогідністю встановити час і місце виконання оправ, що є особливо важливим у випадку першої купівлі книги та виготовлення первісної оправ.

Заслужують на увагу ідентичні оправ окремих примірників одного й того ж видання, збережені в різних бібліотеках. Так, здійснюючи попримірниковий опис львівської книжкової продукції XVIII століття, що збереглася в різних українських і закордонних книгозбірнях, ми звернули увагу, що примірники, наприклад, видання «Ewangelie u epistoły»¹² з фондів ЛННБУ імені В. Стефаніка (СТ–I 94535) і Національної Бібліотеки у Варшаві (BN XVIII. 1.4454) мають абсолютно однакові оправ XVIII століття – з телячої темно-брунатної шкіри, із сліпим тисненням у формі маленької квітки посередині і в кутах обох кришок. Зафіксовано також факти існування однакових паперових обкладинок на примірниках інших видань Шліхтинів і багатьох однотипних, специфічних тогочасних оправ (півшкіра, брунатний крапчастий картон). Усе це дозволяє припустити, що вони були виконані у видавничому підприємстві Шліхтинів. Відомо, що родоначальник закладу Ян Шліхтин свого часу провадив інтролігаторську діяльність, однак бракує таких документів стосовно його спадкоємців. Ці приклади можуть свідчити, що палітурна майстерня працювала й надалі, а певні частини накладу його видань продавалися оправленими в шкіру, півшкіру та паперові обкладинки. У такому випадку характерні риси цих оправ є індикатором належності видань до продукції того чи іншого типографського закладу.

Той самий принцип локалізації застосовуємо і при використанні провенієнційного методу, тісно пов'язаного з палеографічним. Аналіз різноманітних джерел, присутніх у конкретних примірниках, – читацьких нотаток і коментарів на сторінках книг, давніх інвентарних номерів, екслібрисів, суперекслібрисів і печаток – надає виняткову інформацію про купівлю, шляхи розповсюдження, коло власників, читачів, а в підсумку – дає відповідь на основне питання провенієнційних досліджень у контексті ідентифікації видання, яким є визначення географічного ареалу первісного побутування книги.

До прикладу, кілька видань згаданого вище друкаря Шліхтина було виявлено під фальшивою видавничою адресою міської друкарні Гданьска, серед

¹² Ewangelie u Epistoły. – We Lwowie : w Drukarni Jana Szlichtyna J. K. M. Uprzywilejowanego Typografa, 1760. – 393, [5] s.; 12°.

яких – поетично-дидактичний твір із серії «дамської лектури» «*Filozofia sposobu byc kochana*» та тритомний гербовник Вацлава Варшицького «*Herbów opisy*» (Gdańsk, w Drukarni uprzywileiowanej Stanów Miasta, 1782). Серед півтора десятка збережених на сьогодні примірників цих видань не знайшлося жодного, який би засвідчував його присутність у приватних чи інституційних книгозбірнях «вільного міста» Іданьска і його околиць. Натомість більшість із них, згідно з провенієнціями, входила до приватних бібліотек галицької шляхти (Свенціцьких, Ценських, Сераковських, Прушинських, Третерів, Морачевських).

Однак, ідентифікуючи видання з фальшивими чи анонімними вихідними даними, не слід переоцінювати значення папірознавчих, провенієнційних, опра-вознавчих досліджень. Їхні результати можуть слугувати тільки додатковим підтвердженням атрибуції, здійсненої завдяки застосуванню більш надійного методу типографського аналізу. Предметом дослідження при цьому виступають: 1) типографський матеріал, тобто друкарські засоби, які мав у розпорядженні конкретний друкар (шрифти, гравіровані книжкові прикраси); 2) набір друку, або композиція окремих видань, створена з елементів типографського матеріалу в друкарських формах для репродукування на певній кількості примірників.

Перший етап роботи з виявлення контрафактних видань та їх ідентифікації полягає в емпіричних напрацюваннях стосовно книжкової продукції окремих видавничих осередків. Досвід наших попередників та практична робота з укладання реєстру львівських стародрукованих видань XVIII століття вказують, що в цих дослідженнях найдоцільніше відштовхуватись від видань конкретної друкарні, чітко визначеного проміжку часу, вихідні дані яких, їхня повнота й достовірність не викликають сумніву. Оптимальна модель опису цих видань повинна включати, окрім традиційних бібліографічних полів (автор, назва, вихідні дані, обсяг), ще й докладні описи використаних шрифтів, оздоблень, ілюстрацій і технічної практики складання, вираженої у способі проставлення сигнатур, колонцифр, кустодів тощо.

Опис використаних у виданні шрифтів здійснюємо згідно з основними критеріями, які запровадили видатні дослідники ранніх друків Роберт Проктор і Конрад Геблер¹³, однак виявляючи творчий підхід, з урахуванням століття і особливостей форми шрифтів конкретної друкарні. Для ідентифікації інкунабул Геблер уклав таблиці з понад сотнею відмін рисунка великої літери «М» як найбільш різноманітного знаку готичного шрифту та лігатури «Qu» для антикви. Ці таблиці дуже корисні для порівняння шрифтів першодруків, але серед видань XVII–XVIII століть найбільш специфічних форм можуть набирати вже інші знаки: наприклад, великі літери «G» і «R» антикви, лігатури «st», «&» курсиву чи будь-які інші характерні знаки із засобів друкарні, які вирізняють її продукцію з-поміж інших. Тому слідом за визначенням типу шрифту (антиква, курсив, готика, фактура і т. д.) належить занотовувати ці «впізнавані» специфічні літери разом зі сканованим їх зображенням. Достатньо

¹³ Proctor, R. An index to the early printed books in the British Museum / Robert Proctor. – London, 1898; Haebler, K. Typenrepertorium der Wiegendrucke / Konrad Haebler. – Halle a.S. ; Leipzig [etc.], 1905–1924.

результативним для ідентифікації шрифтів є також нині загальноприйнятий, перейнятий у Роберта Проктора¹⁴.

Опис і систематизація оздоблювального й ілюстративного матеріалу конкретної друкарні вимагає створення окремої бази даних, оскільки його значний обсяг і повторюваність у різних виданнях непомірно переобтяжить опис. Елементи друкарських засобів у цій базі доцільно згрупувати за технікою виконання (гравюра на дереві чи металі, набірні композиції), типом і функцією (ініціал, заставка, віньетка, сюжетна, фронтисписна й ілюстративна гравюра тощо). Опис наповнюється відповідними відомостями про: 1) форму й розміри; 2) загальні характерні риси (наприклад, в рамці або без, білий рисунок на чорному тлі і т. д.); 3) підпис на гравюрі (якщо наявний), девіз, легенда; 4) словесний опис; 5) дату видання й посилання до його опису; 6) скановане зображення прикраси; 7) короткий умовний код, яким позначаємо наявність прикраси в бібліографічному описі стародруку. На основі спільних рис орнаменту та розмірів дереворитні й мідеритні ініціали згрупуємо в серії, які були в розпорядженні кожного друкаря.

Не можна нехтувати жодним видом прикрас, навіть такими специфічними, як, наприклад, гравіровані ерзац-печатки у вигляді орнаментованого кола із включеними до нього літерами «L. S.» («Locus sigilli», з лат. – «місце печатки»), що розміщувалися наприкінці друкованих урядових документів, розпоряджень і актів місцевих влад, листів і пастирських послань вищого духовенства. Зображення, виявлене одного разу на приналежному до певної друкарні виданні з достовірними вихідними даними, допоможе ідентифікувати багато інших друків цього типу, які зазвичай виходили в світ анонімно, без дати й імені друкаря.

Важливість дослідження і публікації зразків графічного матеріалу усвідомлювали ще книгознавці XIX століття. Зокрема, високо оцінював їх наукову вартість історик, архівіст Станіслав Пташицький: «В історії слов'янського книгодрукування вже давно усвідомлювалася необхідність систематичного дослідження творів старовинного друку шляхом механічного відтворювання як зразків друку, так і шрифтів. Однак, дотепер таке видання не могло здійснитися через величезні затрати, яких би воно вимагало, і не відомо, коли воно здійсниться»¹⁵.

Сучасні новітні електронні технології і міжнародна співпраця дослідників уможливили створення віртуальних баз даних графічних засобів. Першопрохідцями на цьому полі стали швейцарські дослідники на чолі із Сільвіо

¹⁴ Спосіб підрахунку розмірів 20 рядків (або й менше – десяти чи п'яти, в разі відсутності фрагментів такої величини на сторінці) певним шрифтом, із вимірюванням від основи літер (без нижніх виступів) будь-якого обраного рядка внизу сторінки чи стовпця в напрямку догори до основи літер 21 рядка (теж без виступів). Слід враховувати, що показники таких замірів можуть різнитися навіть у випадку використання тих самих шрифтів, якщо друкар застосовує інтерлінії меншої величини, що практикувалося у контрафактних виданнях для щільнішого задрукування з метою економії паперу, особливо у прикінцевих аркушах.

¹⁵ Пташицький, С. Сборник снимков с славяно-русских старопечатных изданий. Материалы для истории славянского книгопечатания. Ч. I: XV и XVI века / С. Пташицький. – СПб, 1895. – С. 3.

Корсіні, які створили бази «Fleuron» і «Vignette», інтегровані в міжнародний банк книжкових прикрас «Passe-Partout», створений на базі кантональної та університетської бібліотеки Лозани¹⁶. Функціонує і поповнюється аналогічний банк книжкових прикрас льєжських видань «Mogîâne», який створив бельгійський дослідник проф. Даніель Друакс в Університеті міста Льєж¹⁷.

Гравіровані прикраси й ілюстрації, поза сумнівом, є найбільш вагомим критерієм ідентичності видання, оскільки всі вони були унікальними і навіть за зовнішньої подібності приховували дрібні відмінності, які ми тепер можемо легко виявити за допомогою сучасної електронної техніки. Однак слід звернути увагу на ще один тип книжкових прикрас, який незаслужено ігнорують книгознавці, а саме набірні типографські композиції. Їхні крихітні елементи, які виливалися з металу і становили частину друкарської каси, – зірочки, параграфи, дужки, виноградні листочки і т. д. розміром з малу літеру – утворювали цікаві книжкові прикраси: заставки, кінцівки, орнаментальні смужки в тексті, оздоблення колонцифр, декоративне обрамлення сторінок і навіть гравюр, які здавалися друкарям замало удекорованими. Виливна орнаментика відіграла значну роль у художньому оформленні стародруків кириличним і латинським шрифтом. Перші зразки таких прикрас з'явилися ще в острозьких виданнях Івана Федорова. Багатими на них були друки Львівської братської, Києво-Печерської та Унівської друкарень¹⁸. На відміну від коштовних гравюр, їхнє використання було простішим, більш універсальним і анонімним, що немало важило для контрафакторів, які хотіли залишитися невідомими й уникнути переслідувань поліції.

Незважаючи на теоретично можливу необмежену кількість різних комбінацій виливних елементів, у виданнях кожної друкарні простежується певний стиль складаних композицій, специфічні форми, улюблені елементи, їх поєднання та послідовність. Звичайно, в складаних прикрасах виявляються основні тенденції актуальної тоді в певному регіоні « моди » на декорування видань, однак важко припустити, що в різних містах могли бути створені абсолютно однакові комбінації з 15–20-ти й більше виливних елементів. На особливу увагу заслуговують «дефектні» композиції, де через неуважність складальника порушено симетричність, міжзнакові інтервали, окремі елементи стоять «догори ногами» чи «задом наперед» тощо. Ці прикраси є потенційним беззаперечним доказом у подальшій атрибуції інших анонімних видань, адже відомі факти використання тих самих композицій, без поновного складання, при одночасному здійсненні кількох видань у друкарні. Тому поруч із гравірованими прикрасами складані типографські композиції є цінним джерелом ідентифікації стародруків і повинні підлягати детальному опису і скануванню.

¹⁶Режим доступу: <http://www2.unil.ch/BCU/docs/collecti/res;> <http://tango.univ-montp3.fr/MagueloneV.taf>

¹⁷Режим доступу: <http://web.philo.ulg.ac.be/gedhsr/moriane/>

¹⁸ *Запаско, Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / *Яким Запаско.* – Львів, 1971. – С. 283; *Запаско, Я.* Мистецька спадщина Івана Федорова / *Яким Запаско.* – Львів : Вища школа, вид-во при Львівському державному університеті, 1974. – С. 56–58.

Таким чином, унаслідок опрацювання типографського матеріалу з арсеналу конкретної друкарні за описаними вище параметрами отримуємо узагальнену інформацію про його основні категорії, хронологічні рамки використання того чи іншого елемента, стан збереження.

Відомо, що в процесі використання друкарські засоби зазнавали постійних змін. Деякі частини виходили з ладу і замість них набували нові, або ж вони залишалися у вжитку протягом довшого часу, зазнаючи дедалі більших ушкоджень, переробок і оновлень. Особливо це стосується дереворитів, на яких через крихкість матеріалу рисунок швидко втрачав чіткість, з'являлися щербини, відлами фрагментів дошки. Тому, опрацьовуючи дереворити, украй важливо зафіксувати початок прогресуючих змін і скрупульозно відзначати різницю в зображеннях. У майбутньому це стане підставою для встановлення відносно точного часу випуску недатованих видань, в яких є ідентичні прикраси з такими ж вадами.

Належить пам'ятати, що друкарські засоби, особливо дошки, часто позичали, передавали в спадок, продавали, перевозили до віддалених друкарень. З огляду на це результати ідентифікації стародруків, отримані тільки на основі порівняння шрифтів і книжкових прикрас, не можна вважати остаточними. Вони вимагають пошуку додаткових аргументів, які може надати, зокрема, аналіз композиції видання або, іншими словами, його друкарського набору. Ця форма книгознавчого методу передбачає встановлення на основі якомога більшої кількості видань певної друкарні характерних для її продукції технічних ознак композицій. Використовуючи основоположні принципи англійського книгознавця Річарда Ентоні Сейса (1917–1977), автора фундаментальної праці про різні практики друкарського набору і локалізацію видань¹⁹, досліджуємо:

1. спосіб позначення сигнатур (римськими чи арабськими цифрами, використання зірочок, параграфів, хрестиків, дужок та інших знаків для прелімінарних аркушів, наявність зошитів U, V і W, кількість позначених у зошиті аркушів);
2. кустоди (на кожній сторінці, кожному аркуші, в кінці зошита, відсутні);
3. пагінацію і фоліацію (номери сторінок чи аркушів між дужками або набірними прикрасами);
4. спосіб позначення дати видання (арабськими чи римськими цифрами, їхні різновиди);
5. специфічні прикінцеві формули типу: «Amen», «Ad M. D. G. B. V. M. Nonorem», «Ad Majorem Dei Gloriam», і т.д.

Як і у випадку складання типографських композицій, окремі технічні звички при створенні книги викривають локальні традиції, завдяки яким ми можемо атрибутувати видання того чи іншого регіону. Наявність у сукупності видань певної друкарні більшості виявлених характерних ознак технічного

¹⁹ Sayce, R. A. *Compositorial practices and the localization of printed books: 1530–1800* / R. A. Sayce. – A reprint with addenda and corrigenda. – Oxford : Oxford Bibliographical Society ; Bodleian Library, 1979. – X, 52 p.

оформлення друків, преференцій у наборі служить додатковим критерієм ідентичності її видань.

Досвід застосування типографського методу, оснований на аналізі друкарського набору, для виявлення варіантів, гібридних видань і так званих «паралельних» наборів окремих польських друків, головно XVI ст., міститься у працях польських книгознавців К. Будзика²⁰, М. Цитовської²¹, Г. Булгака²².

Документальне підтвердження результатів, отриманих на підставі бібліографічно-книгознавчого дослідження видань, може надати архівний метод. Адже збережені матеріали архівів друкарень, документація про надання привілеїв на друкування окремих творів, біографічні відомості про окремих осіб, пов'язаних із книговидавництвом та книгорозповсюдженням, про їхні правові відносини, можуть стати неперевершеними джерелами інформації про надруковані книги.

Найціннішу інформацію про способи виявлення відмінностей між оригінальними виданнями і подробками отримуємо від безпосередніх дійових осіб книговидавничого процесу минулих століть. Зокрема, автор і видавець популярного видання «*Kalendarz Polski u Ruski*», професор математики Замойської Академії Станіслав Дуньчевський на останній сторінці річника на 1755 рік помістив «Публічне оголошення» про нелегальний передрук його минулорічного календаря²³.

Після розлогих обурень на адресу невідомого йому контрафактора та побажань, «... щоб не тільки ті Календарі, вигляд яких тут нижче описую, було відібрано і секвестровано, але й також тих осіб, які їх розвозять, розносять і продають, було заарештовано з усіма їх речами і згідно з місцевими законами покарано». Дуньчевський докладно описав використані в обох виданнях друкарські засоби, типи й назви шрифтів, гатунки паперу й особливості набору. Цій інформації, підсумованій у шістьох пунктах під назвою «Речові докази і ознаки підступно передрукованих Календарів», судилося стати для сучасників «корисною пересторогою, щоб такі Календарі забирали з допомогою влади, і духовної, і світської, бо і вона немало шкоди від того зазнає», а для нинішніх книгознавців – вичерпною інструкцією для ідентифікації контрафактного календаря на 1754 рік:

1. «Мої Календарі, надруковані в Замойській друкарні Благословенного Яна Канта», мають дрібніший шрифт, а саме описи свят, як польських, так і руських, друковано Схоластиком; у передрукованих – значно більшими літерами, тобто Мітлем.

²⁰ *Budzyk, K.* Studia z zakresu nauk pomocniczych i historii literatury polskiej / *K. Budzyk.* – T. 1. – Wrocław, 1956. – S. 9–31.

²¹ *Cytowska, M.* Bibliografia druków urzędowych XVI w / *Maria Cytowska.* – Kraków, 1961.

²² *Bulhak, H.* Analiza typograficzna jako metoda księgoznawcza w badaniach nad dawną książką / *Henryk Bulhak* // *Prace działu zbiorów specjalnych Biblioteki Narodowej.* – T. 2 : *Prace badawcze i bibliograficzne nad zbiorami rzadkich i cennych książek i dokumentów.* – Warszawa, 1991. – S. 40–48.

²³ *Duńczewski, S.* Kalendarz Polski u Ruski na Na Rok Panski 1755 [...] / *Przez M. Stanisława z Łazow Dunczewskiego W Akademij Zamoyskiej O. P. Doktora y Matematyki Profesora, Jásnie Oświeconego Trybunału Koronnego Geometrę przyśięgłego, wyrachowany.* – W Drukarni Zamoyskiej B. Jana Kantego Patrona K. P. W. X. Lit., [1754]. – 4°. – K. (1) recto-verso.

2. Розділи “Odmiana Powietrza” і “Obserwacye Miesięczne” у мене надруковано більшими шрифтами, Схоластикою; у нього ж дрібнішими, Гармоном.

3. В моїх Календарях “Święta Kościelne u Wigilie” надруковані курсивом [...]; у нього ж – антиквою, так само, як і в описах ярмарків у мене змішаний курсив з антиквою; у нього – тільки антиква.

4. У мене шрифти старіші і відбитки не такі виразні, як у нього з новіших; у мене лінії між [рубриками – I. K.] “Święta”, “Odmiana Powietrza” та “Figura do Nakręcania Zegarkow” суцільні, безперервні; у нього складані з переділками. Папір у мене – звичайний польський білий, у нього – бранденбурзький лазурований, на якому виходять в світ Крулевецькі Берлінські Календарі.

5. У мене знаки місяця і зодіаку вилиті за іншим зразком, бо Бик обернений головою до Аспектів, а у нього до Свят [...].

У мене колонки коротші, а у нього – довші, бо грубшими шрифтами надруковані, особливо в описах Свят. Деякі сліди, залишені злочинцем, дозволяють припускати, що ті передруковані Календарі походять з Литви, тому хай кожен поміркує, яка його кара чекає, а також тих, хто підло такі речі друкує, з великою кривдою Автора і без дозволу вищих влад, особливо без цензури і апробації».

Прикладом різносторонніх способів атрибуції видання з фальшивим місцем друку може слугувати драматичний твір, написаний на честь іменин графа Михайла Вельгорського, у вихідних даних якого значилося: «Horochow, 1777»²⁴. Відомо, що Горохів – це родинне помістя Вельгорських, де, звичайно, на той час не було жодної друкарні. Завдяки застосуванню комплексу книгознавчих методів (типографського аналізу, філіграністики, архівного) вдалося встановити такі ознаки французького походження цього видання:

1. географічне походження паперу: характерна філігрань (галузка винограду) та контрамарка «FIN AUVERGNE 1742»;

2. сигнатури в зошитах позначені до середини і римськими цифрами, що притаманне практиці французьких, зокрема, паризьких друкарів;

3. використання французьких друкарських шрифтів;

4. наявність двох дереворитних заставок, одна з яких має підпис «Beugnet». У статті французької дослідниці Франсуази Вейль²⁵, присвяченій книжковим прикрасам паризького гравера Бенє, подано 173 зразки прикраси цього майстра. Заставка з пейзажним мотивом зареєстрована під № 104 і фігурує в багатьох паризьких виданнях, надрукованих у 1772–1779 роках.

5. Автором цього твору є графиня Луїза де Траверсьє, друга дружина графа Вельгорського, яку він привіз з Парижа до Горохова у 1776 році, повертаючись із дипломатичної місії. «Французька поетка», як її називав граф,

²⁴ [Traversier, Louise de]. L'hommage des dieux, bouquet dramatique; dédié a son Excellence Monsieur le Comte Wielhorski, Grand Maître du Grand Duché de Lithuanie, Chevalier de l'Aigle Blanc & de Wirtemberg, Staroste de Kamienieck, &c. &c. &c. [...] / Par Madame la Marquise de la P***. – A Horochow [i.e. Paris], 1777. – [8], 46, [2] p.; 8°.

²⁵ Weil, F. De Gritner à Beugnet. II. Les ornements typographiques de Beugnet (1754–1810) / Françoise Weil // *Le livre & l'estampe*. LIV. – 2008. – N° 169.

очевидно, зберегла зв'язки з книжковими колами Парижа й замовила там видання свого твору.

Таким чином, встановивши істинне місце видання цього твору, ми розвінчали міф про існування у XVIII столітті провінційної друкарні в Горохові. Можна навести й інші аналогічні приклади видань, які нібито вийшли в світ у неіснуючих друкарнях Самбора, Підгірців, Хелмна і т. д. Одне з них – «*Katechizm o tajemnicach rządu Polskiego*» з видавничою адресою «*W Samborze, w druk. JCKAM*»²⁶. Усе на титульному аркуші цього друку є фальшивим. Порівняльний аналіз книжкових прикрас, філіграней і тексту цього видання дозволив констатувати, що насправді книжку надруковано не в Самборі, а у Варшаві, у друкарні Греля, і цей твір зовсім не був «написаним паном Стерном англійською мовою, потім перекладений французькою, а тепер нарешті польською», а вийшов з-під пера польського політичного публіциста Ф. Єзерського. Видавець хотів привабити читача, подавши як наживку ім'я популярного англійського письменника-сентименталіста Лоренса Стерна, з другого боку, відвернути увагу цензури від справжнього автора гострої політичної іронічно-критичної брошури і, звичайно ж, водночас самому залишитися в тіні, сховавшись за адресою далекого Самбора.

Наведений приклад вказує на те, що фальшиві чи анонімні адреси слід шукати не тільки серед видань бідніших провінційних друкарів, але й в арсеналі процвітаючих видавничих закладів, наприклад, Міхала Греля і П. Дюфура з Варшави, Ігнація Гребля з Кракова, Антона Піллера зі Львова.

Застосування нашої методики до львівської книжкової продукції XVIII століття латинським шрифтом дозволило виявити й ідентифікувати десятки львівських контрафактних видань, не зареєстрованих у найповнішій сучасній бібліографії стародруків, виданих в Україні, Запaska-Ісаєвича²⁷. З другого боку, зафіксовано також окремі видання із львівською видавничою адресою, які насправді не належать до львівської продукції. Наприклад, наприкінці XVIII століття одночасно з'явилися два різних видання твору французького вільнодумця Жана Франсуа Мармонтеля «Інки або знищення імперії Перу» з вихідними даними «*W Lwowie, 1794*», без подання імені друкаря²⁸. Дослідження численних дереворитних прикрас обох видань спонукає до висновку про їхню безсумнівну належність до продукції друкарні бердичівських кармелітів босих. Пояснити цей факт можемо так: кармеліти вирішили заробити на бестселері, що набув значного розголосу в суспільстві, і нелегально передрукувати твір Мармонтеля, який уперше опублікував у перекладі на польську мову варшавський видавець Міхал Грель у 1781 році.

²⁶ [Jeziński, F. S.]. *Katechizm o tajemnicach rządu Polskiego, iaki był około Roku 1735 napisany / przez J. P. Sterne w języku Angielskim, potym przełożony po Francusku, a teraz nakoniec po Polsku. – W Samborze : w druk. JCKAM [Warszawa: M. Groll], 1790. – 24 s. ; 8°.*

²⁷ Запаско, Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : Каталог стародруків, виданих на Україні / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – Кн. 2. – Ч. 1–2.

²⁸ *Marmontel, J. F. Inkasy czyli zniszczenie państwa Peru. / Tłum. Stanisław Kłokocki. – T. 1 [–2]. – w Lwowie : b. dr. [i.e. Berdyczów : druk. karmelitów bosych], 1794. – 8°. – Wyd. A: [2], 366, [6] s.; Wyd. B: [2], 355, [6], [1 cz.] s.*

Однак, побоюючись гонінь світської й духовної цензури за видання радикального твору французького «безбожника», «сховалися» за фальшивою адресою закордонного Львова. Ідентифікація подібних фальшивих адрес сприяє очищенню бібліографічних реєстрів друкарень від видань, які насправді не виходили з-під їхніх пресів, а, з другого боку, служить збагаченню тих, де вони справді були надруковані.

Жоден з описаних тут методів не є самодостатнім і застосований в ізоляції від інших неспроможний переконливо вирішити основне питання ідентифікації видань з анонімними й фальшивими адресами: хто і коли їх надрукував. Тільки комплексне застосування всіх доступних методів може забезпечити надійні, повні результати. Виявлені й ідентифіковані контрафактні друки суттєво доповнюють реєстри достовірних видань окремих видавничих осередків і відтворюють у своїй сукупності образ друкованої продукції минулих століть, що є безцінним внеском в історію кожного народу.

Iryna KACHUR. Methodological Aspects of Identifying Old Counterfeit Imprints.

The article discusses the concept of old counterfeit imprints as an integral part of the publishing corpus of past centuries. It deals with the historical circumstances of the emergence of forged editions, the reasons for their occurrence, methods of manufacture, their main features, and the legal regulation of their production and distribution. Described are the main analytical bibliographical methods (archival research, paper analysis, bookbinding evidence, provenance, and the most important method of printing analysis), and how they can be applied towards identifying publications with incomplete or false information. The author applies these complex methods to several examples for the study and attribution of 18th-century books in the Latin alphabet.

Keywords: rare book, fake address, counterfeit edition, illegal reprint, method, typographical analysis, book ornament.